

نظام پولی مسلمانان در ایران تا پایان حکومت امویان

عباس شهرکی

دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

ابراهیم خراسانی پاریزی

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران (نویسنده مسئول)

علی رحیمی صادق

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد بافت، دانشگاه آزاد اسلامی، بافت، ایران

فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ (شاپا) ۲۰۰۸-۲۰۱۱ سال ۱۸ شماره ۶۹ - صفحه ۲۵۵-۲۴۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۲۶

چکیده

بعد از فتح ایران، سیستم مالی و پولی ایران به دست مسلمانانی افتاد که فاقد اینگونه نظامات بودند. از آنجاکه داشتن نظام پولی و سکه نشان از استقلال و قدرت سیاسی هر حکومتی دارد اهمیت دارد تا بدانیم اعراب با سیستم پولی که مربوط به خودشان نبود چه برخوردی داشتند آیا با توهم نشان دادن قدرت سیاسی خود نظام پولی ایران را کنار گذاشتند؟ یا با درک واقعیت موجود به دنبال استفاده از این نظام مالی در سروسامان دادن به حکومت نوپای خود شدند؟ در این تحقیق که بصورت کتابخانه ایی و با استفاده از منابع دست اول و تحقیقات جدید تدوین گردیده؛ سعی شده تا نحوه برخورد اعراب مسلمان با سیستم پولی ایران که پایه اصلی نظام مالی ساسانی را تشکیل می داد بررسی شود. در سیستم مالی به ارث رسیده به مسلمانان پول و سکه از اهمیت بالایی برخوردار بود چراکه علاوه بر تسهیل داد و ستد موجب کسب ثروت خلافت اسلامی می شد لذا خلفای اسلامی سکه های ساسانی را با اندک تغییراتی به نام عرب ساسانی مجدداً ضرب کردند و تا سال ۷۷ که عبدالملک نخستین سکه مستقل اسلامی را ضرب نمود واحد پولی سرزمین های خلافت شرقی همین سکه های عرب ساسانی بود و از این سال به بعد سکه های مستقل اسلامی در سرزمین های خلافت اسلامی در شرق و غرب ضرب شد و البته که هر خلیفه بر طرح و نقش آن تغییراتی اعمال می کرد و چه بسا این سکه ها به نام خود او مشهور می شدند.

واژگان کلیدی: نظام پولی، سکه، ایران، صدر اسلام، خلافت، عصر اموی

مقدمه:

همانگونه که بشر در طول تاریخ نسبت به نیازهای خود راه‌ها و روش‌هایی را برای آسان‌تر کردن زندگی ایجاد کرده است مبحث پول و ساختن نظام پولی برای حکومت‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. در اوایل معاملات به صورت مبادلات پایاپای بود این روش هر چند به اقتضای زمان خود راهی مناسب دیده می‌شد، اما دارای معایبی بود. برای مثال: کالایی که برای دادوستد قرار داده می‌شد نیاز به متقاضی داشت و اگر خواهان نداشت نمی‌شد آن را مبادله کرد.

به مرور زمان تصمیم بر این شد که برخی کالاها که بیشتر مورد عرضه و تقاضا بودند جنبه معیار و وسیله‌ای برای سنجش قرار گیرند. البته کالاها در مکان‌های مختلف با همدیگر متفاوت بود برای نمونه در ایران غلات معیار بود در هندوستان صدف، در حوالی مدیترانه گوسفند و ... وسیله ارزیابی کالاها برای مبادله بود. اما این روش هم نتوانست مشکلات اساسی دادوستد را از میان بردارد؛ زیرا بعضی از کالاهایی که معیار سنجش قرار داشتند با گذشت زمان فاسد شده و از بین می‌رفتند و نگهداری آنها برای مدت طولانی ممکن نبود. (مالک و دیگران، ۱۳۷۵، صص ۲۷-۲۶)

سرانجام بشر برای حل این مشکل، فلزات خصوصاً نقره و طلا را به عنوان وسیله مبادله برگزید. این دو فلز در سطح جهانی مورد پذیرش عمومی می‌باشند و از رواج بیشتری برخوردار بودند. از همه مهمتر که می‌توان اشاره کرد خود این فلزات به طور کلی دارای ارزش ذاتی بودند.

اما پول‌های فلزی نیز دارای معایبی بود مساله تقلب در آلیاژ و ماده این سکه‌ها از نکات منفی سکه‌های فلزی حتی طلا (دینار) و درهم (نقره) بود، و وزن آنها که خود حائز اهمیت بود و سودجویان از این کار سوء استفاده‌های زیادی می‌کردند و اخلاص‌های بزرگی را به وجود می‌آوردند. بحث حمل و نقل مسکوکات و نگهداری آنها در مقادیر زیاد نیز از جمله معایب پولهای فلزی بود. (مالک، ۱۳۷۵، صص ۳۳-۳۱)

نظام‌های پولی به طور یقین در کشورها و سرزمین‌های مختلف متفاوت با یکدیگر هستند از این رو، مطالعه روی هر منطقه‌ای نیاز به گزارش‌های تاریخی دارد. یقیناً در تمدن هفت هزارساله ایران این ویژگیها برجسته‌تر با سایر سرزمینهای دیگر بوده است.

به هر حال در امروزه پول یکی از پدیده های اقتصادی محسوب می شود و با زندگی انسان امروزی به گونه ای شگفت انگیز عجین شده است. به طوری که در هر فعالیت خرد یا کلان اقتصادی پول نقش اساسی را ایفا می کند.

نظام پولی ایران قبل از اسلام

همانگونه که می دانیم حکومت ساسانیان در ایران بیش از چهارصد سال حکمرانی کرد. یقیناً داشتن نظام پولی و مالی منسجم و منظم در این فرمانروایی بسیار موثر بوده است.

سرزمین پهناور ایران با قدمت و فرهنگ و تمدنی بسیار شکوفا و پیشرفته یکی از موثرترین مناطقی است که در نظام پولی اسلام تحول بزرگی را بنیان گذاشت. تأثیرات نظام مالی شاهنشاهی ساسانی اعم از مسکوکات، نحوه اخذ مالیات های مختلف تشکیل دیوان ها در تاریخ حکومت های اسلامی انکار ناپذیر است.

ابن خلدون در وصف دولت ساسانیان می گوید: «این دولت یکی از بزرگترین دولت ها در میان نوع بشر و نیرومندترین آنها بود» (ابن خلدون، ۱۳۶۳، ۱۸۶).

ساسانیان پس از آن که تاج و تخت را بر اثر منازعات طولانی به دست آوردند، حکومتی ملی تاسیس کردند که متکی به دین ملی و تمدنی بود که شاید از جنبه ی ایرانیت در سراسر تاریخِ طویلِ ایرانیان نظیر نداشت (گیرشمن، ۱۳۷۲، ۳۴۵).

همانگونه که بسیاری از خاورشناسان اذعان دارند این سلسله از نظر سامان دهی نظام مالی و بحث مالیات و دارایی ها و

دفتر و دواوینِ مربوط به آن دارای سیستم عریض و طویل و درعین حال منظمی بود که البته مورد تقلید عرب ها و

حاکمان آن در دوره ی اسلامی نیز قرار گرفت.

در نظام دیوانی ساسانی یک دیوان وجود داشت که وظیفه آن نگهداری مسکوکات و نقدینه های خزانه، نظارت بر ضربخانه ها و نو کردن نقش سکه ها در آغاز هر سال بود (محمدی ملایری، ۱۳۷۵، ج ۵: ۱۵)

تاثیرگذاری نظام پولی شاهنشاهی ساسانی در ایران اسلامی

یقیناً ایجاد نظامات مالی، سیاسی، اجتماعی و... در هر منطقه ایی در سایه تشکیل حکومت ایجاد می شود. در عصر ظهور اسلام تنها دو تمدن ایران و روم دارای حکومت مرکزی بودند و بالطبع دارای نظامات مالی و سیاسی بودند. جزیره العرب به دلیل فقدان حکومت مرکزی فاقد نظام مالی بود و اقتصاد آن محدود به تجارت قبائل با یکدیگر بود. این قبائل در داد و ستد خود از سکه های ایران و روم نیز استفاده می کردند. پراکندگی اقتصادی جزیره العرب تا حدودی در زمان تشکیل حکومت پیامبر (ص) در مدینه کم رنگ شد. ایشان با ایجاد نهاد بیت المال به وضع مالی عربستان سرو سامان بخشید. پیامبر (ص) استفاده از سکه های ساسانی و رومی را که از قبل در حد محدود در معاملات استفاده می شد تایید نمودند. (مالک، ۱۳۷۵، ۱۲۷) دریافت سکه حتی در جمع آوری زکات مورد تصویب پیامبر قرار گرفت. روایت شده هنگامیکه قیصر روم تعدادی دینارهای رومی برای پیامبر (ص) فرستاد ایشان سکه ها را میان اصحابشان تقسیم کردند (فهمی محمد، ۱۹۶۵، ۲۹) اما عمر آن حضرت و مشغولیت نسبت به دفاع از حریم اسلام که حداقل تا صلح حدیبیه در معرض تهاجم بود فرصت ضرب سکه و ایجاد نظام مالی مدون و مستقل را نداد و آنچه در زمان حکومت آن حضرت ایجاد شد همان نهاد جمع آوری زکات و سایر وجوهات شرعی همچون خمس، جزیه و... بود. در عصر فتوحات این نهاد کوچک که محدود به جمع آوری وجوهات شرعی بود با نظام مالی مدون و پیچیده ایران برخورد نمود.

طبق برخی گزارش هادر دوره فتوحات ابوهریره عامل عمر در بحرین، به هنگام بازگشت به مدینه اموال زیادی (در حدود پانصد هزار درهم) به مدینه آورده بود. او به هنگام نماز مغرب به دیدن خلیفه رفت و پس از گزارش کار خود، خلیفه را در جریان اموال آورده شده، قرار داد. عمر از کثرت آن تعجب نمود و حتی خیال کرد که شاید این اموال از راه غیر شرعی و ظلم و ستم از مردم گرفته شده است، ولی وقتی ابوهریره قسم یاد کرد که اموال طبق موازین شرعی جمع آوری شده است (ابن ابی شیبه، ۶، ۴۵۲)، عمر از حاضران در مسجد، در خصوص مصرف آن ها سؤال کرد. مردی (که قول ابن طقطقی یکی از مرزبان های ایران بوده است) به خلیفه گفت که ایرانی ها برای اموال خود و مصارف آن دفتراهایی دارند که دیوان نامیده می شود و در آن، اموال، عطایا و مخارج را ضبط می

کنند. شما هم اگر چنین دفاتر و دیوانی تشکیل دهید می توانید این اموال را در آن نگهداری کنید و در موقع خود و در فرصت لازم استفاده نمایید. خلیفه این پیشنهاد را پسندید و به تدوین دیوان امر کرد (ابن طقطقی، ۱۳۸۴، ۱۱۳).

برخی دیگر عقیده دارند که خلیفه دوم لشکری را تجهیز کرده بود تا به نقطه ای بفرستد در این هنگام هرمرزان ایرانی نزد خلیفه بود. هرمرزان به خلیفه گفت که لشکری تجهیز و به هر نفر، مبالغی پرداخت کرده ای، اگر یکی از آن ها از رفتن خود داری کند از کجا خواهی فهمید؟ آیا بهتر نیست که دیوان ترتیب دهی تا بدانی چه کسی پول گرفته و چه شخصی از رفتن خودداری کرده است؟ عمر توضیحات بیشتری درباره این گونه دیوان خواست و هرمرزان توضیح لازم را داد و سپس عمر نظر او را پسندید و دستور تشکیل چنین دیوانی را داد. (ماوردی، ۱۹۱)

از سال ۲۰ ه.ق. به تشکیل دیوان به سبک ساسانی اقدام شد و از آن زمان البته اداره‌ی کارهای دیوانی به دست ایرانیان افتاد با خط و زبان پهلوی؛ و این موضوع تا زمان عبدالملک بن مروان اموی ادامه داشت (جعفریان، ۱۳۶۸، ص ۱۸۲).

سکه مهمترین مبحث مالی

مسکوکات ساسانیان از طلا، نقره، مس و ممزوج (آلیاژی) از مس و برنج بوده است. سکه های طلای ساسانی در زمان شاپور اول و دوم موافقتی با سکه های طلای رومی داشته است. سکه نقره ساسانی همان درخم است، ولی از تتبعات محققین چنین برمی آید که در زمان ساسانیان واژه درخم استعمال نمی شد و سکه نقره را زور یا کرشه می نامیدند. ظن غالب این است که پول مسی را معا می نامیدند (لغت معا، سامی است). سکه های ساسانی از حیث ظرافت جالب توجه است و تصور می کنند که در ضرابخانه های ایران، استادان یونانی کار می کردند. تاریخ سکه های شاهان ساسانی، سالهای سلطنت آنهاست (برای مثال روی یکی از سکه های انوشیروان نوشته شده چهار چهل، یعنی سال چهل و چهارم). خط و زبان پهلوی است ولی هوزوارش دارد یعنی بعضی از کلمات را به لغت آرامی می نوشتند، ولی به پهلوی می خواندند. (پیرنیا، ۱۳۸۵، ص ۲۴۴)

ساسانیان فن ضرب سکه را می‌دانستند و عرضه‌ی پول تنها از سوی حاکمان و تحت نظارت آنان برای پرداخت حقوق نظامیان، کارکنان حکومت و مبادلات بازرگانی داخلی و بین‌المللی انجام می‌شد. ساسانیان بر خلاف اسلاف خود، که هرگز اقدام به ضرب سکه‌های زرین نکرده بودند، به دلیل شهرت‌طلبی، ضرب طلا را یک ضرورت تشخیص دادند (آلتهایم، ۱۳۸۲، ص ۲۰۹).

البته درست است که مسکوکات طلا در مقادیر متنابهی وارد نظام پولی ایران شده بود اما در دادوستدهای بین‌المللی نقش کمتری داشت. در واقع در سراسر شاهنشاهی ساسانی سکه‌ی اصلی درهم سیمین بود (همان: ۱۱۲-۱۱۴). ضرب نقره بویژه در دو سده‌ی اخیر ساسانی یعنی سده‌های ششم و هفتم میلادی به چنان حجم عظیمی دست یافت که حتی شنیدن ارقام آن نیز طنینی غیر عادی در گوش دارد (آلتهایم، ۱۳۸۲، ص ۱۱۲).

وزن سکه‌های ساسانی بین ۷ تا ۷،۴ گرم بود (آلتهایم، ۱۳۸۲: ۱۱۲). ضرب این سکه‌ها از امتیازات ویژه‌ی شاهنشاه بود و تخطی از آن به معنای طغیان و اعلام سرکشی شناخته می‌شد (لوکونین، ۱۳۶۵، ص ۱۸۹).

علاوه بر مسکوکات زرین، سیمین و مسین که در جریان مبادلات قرار داشت؛ عصر ساسانی، شاهد پیدایش برات و حوالجات واقعی است و در این زمینه، دنیای بانکی یهود و ایرانی و موسسات مشابه ایرانی نقش اول را دارند. البته لازم به ذکر است که از هزاره دوم پیش از میلاد، مردم با این اسناد و اوراق بهادار آشنا بودند ولی حیطة عمل چنین اسنادی محدود بود و جز قبول بدهی و تعهد پرداخت آن در موعد مقرر را شامل نمی‌شد. اما از عصر ساسانی به بعد اسناد یادشده جنبه رسمی پیدا کردند. موسسات بانکی امپراتوری که به دست ایرانیان یا یهودیان اداره می‌شد در روند پرداخت‌های نقدی با حوالجات کتبی موفقیت بسیاری کسب کردند. معدود افرادی از مالیه چی‌ها و بانکداران امروزی می‌دانند که واژه چک یا آوال (حواله) به معنای تضمین شخص ثالث، از زبان پهلوی گرفته شده و از ابداعات سازمان‌های بانکی ایرانیان در ابتدای عصر قرون وسطایی است. بازرگانان مسیحی سوربایی کاربرد حواله را از ایرانیان گرفتند و به غرب دادند. (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۲۰۷).

شمار ضرباخانه‌ها نیز، در هر دوره، مختلف بوده است و در آغاز سکه‌خانه‌های اندکی وجود داشته است. اما مشکلات فزاینده و جنگ‌های پیوسته ازدیاد شمار ضرباخانه‌ها را ضروری ساخت (آلتهايم، ۱۳۸۲: ۸۹). و تعداد زیادی از این ضرباخانه‌ها در بامداد فتوحات عرب، فعال بوده‌اند.

به هر روی دستگاه عریض و طویل ساسانی سرانجام به دست اعراب سقوط کرد و از آن پس تمدن ایران ماند و قومی بیگانه و ناآگاه که با وجود این ناآگاهی، بر آن برتری جوید و مردمان طبقات مختلف نظام طبقاتی ساسانی به گونه‌ای دیگر و در طبقه‌بندی تازه‌تر گرفتار آمدند.

از زمان عمر تغییرات محدودی در شکل مسکوکات ایجاد شد. این تغییرات به این صورت بود که بعضی از خلفا، عباراتی عربی، اسلامی را به حاشیه‌ی سکه‌های امپراتوری روم و شاهنشاهی ساسانی می‌افزودند که در نزد علمای سکه‌شناسی به سکه‌های عرب ساسانی و عرب بیزانسی شهرت یافته‌اند. مورخان نیز سکه‌های ضرب شده در صدر اسلام که منقوش به نقوش ساسانی و رومی (بیزانسی) بودند و به شکل سکه‌های ساسانی و رومی ضرب می‌شدند را به عنوان درهم‌های کسروی و دینارهای قیصری می‌شناختند (حسینی‌مازندرانی، ۱۳۸۲: ۴۲) در این دوره سکه‌های فلس ضرب شد که منطبق با سکه‌های رومی بود و نام خلیفه بر آنها نقش شده بود (فرازنسب و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۷).

سکه‌های عرب ساسانی اصطلاحی است که در ارتباط با سکه‌های مسی و نقره‌ای ضرب شده در زمان آغاز اسلامی است. این سکه‌ها مربوط به دوره‌ی حکام مسلمان خلفای اموی هستند که در مناطق تحت نفوذ ساسانیان حکمرانی می‌کردند. بیشتر سکه‌های عرب ساسانی از جنس نقره هستند. بر روی این سکه‌ها، به‌طور معمول، تصویری از شاه ساسانی و نوشته‌ی اندرزی همراه است. در سمت راست تصویر نام حاکم به خط پهلوی نوشته شده و در پشت سکه‌ها، آتشدان زرتشتی به همراه نگهبان آتش، در کنار آتشدان حک شده است. در تمامی این مشخصه‌ها، سکه‌های عرب ساسانی با

درهم‌های نقره‌ای و مسی ساسانی همانند هستند، تفاوت بارز این دو، اضافه شدن نوشته‌های عربی است (گیزلن، ۱۳۸۱: ۷).

نخستین سکه طلا در اسلام به سبک سکه های بیزانسی با تصویر خلیفه عبدالملک بن مروان در سال ۷۴ق ضرب شده است. (باغ بیدی، ص ۱۷) قطعاً قول صحیح باتوجه به گزارش های تاریخی تاریخ نویسان همین نظر است اما به نظر می آید اختلاف اقوال در این مورد خاص هم وجود دارد چنانچه گزارش شده قدیمی ترین دینار شناخته شده‌ای که به مسلمانان نسبت داده می شود دیناری است که خالد بن ولید در سال ۱۵ هجری در شام ضرب کرد. این سکه مانند دینارهای رومی یک طرف آن دارای صلیب، تاج و چوگان بود و در طرف دیگر، به حروف یونانی نام خالد نقش شده است. (جرجی زیدان، ۱۰۲-۱۰۱) همچنین مقریزی معاویه را نخستین کسی معرفی می کند که سکه طلا را با تصویری مردی شمشیر به کمر ضرب کرده است (مقریزی، ۸). باغ بیدی می گوید: آنچه مسلم است او سکه های عبدالملک مروان را به اشتباه سکه معاویه معرفی کرده است. (ص ۱۸) در گزارشی نیز آمده است: در سال ۱۹۶۶ میلادی در منطقه اسلامی سیان در چین ملی، سه قطعه سکه طلائی کشف شده که قطر آنها ۱/۹ سانتیمتر و وزنشان ۴/۳ گرم و ضخامت آنها یک میلیمتر بود، در یک طرف آنها نوشته شده بود لااله الا الله، محمدرسول الله ارسله بالهدی و دین الحق و در اطراف آن هذا دینار ضرب فی عام... یعنی این دینار در سال ... ضرب شده است، بعد از بررسی، ظاهر شد که این مسکوکات در سال ۲۸ هجری به دست معاویه بن ابی سفیان ضرب شده است. (مالک، ۱۳۷۵، ص ۱۶۱) جرجی زیدان هم دیناری که به سبک دینارهای ایرانی ضرب شده و تنها اسم معاویه بر آن هست را به استناد گفته دکتر مولر به معاویه نسبت می دهد. (۱۳۵/۱).

برخی منابع نیز بیان می کنند که امیر المومنین علی (ع) اولین کسی بود که در سال چهلم هجری سکه هایی را ضرب نمود که بر یک طرف آن به خط کوفی ((الله الصمد لم یلد و لم یولدو لم یکن له کفوا احد)) حک شده بود و در طرف دیگر آن ((لااله الاالله وحده لاشریک له)) نوشته شده بود ولی چون حکومت آن حضرت ادامه پیدا نکرد ضرب سکه ها متوقف شد و نتوانست جایگزین سکه های قبلی گردد (حسینی مازندرانی: ۱۳۸۲: ۴۲/۱-۴۶) (کتانی، بی تا: ۴۱۸/۱-۴۲۲) اما آنچه محقق است

همان است که ضرب نخستین سکه مستقل اسلامی در زمان عبدالملک اتفاق افتاده و در سرزمین های خلافت اسلامی منتشر شده است.

در سیستم پولی دولت اسلامی تا قبل از ضرب سکه های اسلامی از دو فلز طلا و نقره استفاده می شد. در مناطق شرقی مثل ایران، عراق، حجاز و یمن، پول اصلی درهم های نقره بود و در مناطق غربی مثل مصر، سوریه و فلسطین، دینارهای طلای رومی به کار می رفت. مردم هر منطقه البته فقط یک نوع پول را نمی شناختند بلکه بیشتر معاملات شان با پول رایج آن منطقه انجام می شد و پول دیگر را در صرافی ها براساس قیمت روز به پول رایج همان منطقه تبدیل می کردند. بر این اساس محاسبات مالیاتی دولت اسلامی زمانی به درهم و زمانی به دینار بود (مالک، ۱۳۷۵: ۱۵۳).

وقتی مسلمانان تصمیم گرفتند که سکه ضرب کنند، سکه های ایران تحت تاثیر موضوعات دین جدید قرار گرفت و سکه های عرب ساسانی پدید آمدند که به همان سبک سکه های ساسانی و با تغییراتی در نوشته ها و گاهی در تصاویر بودند. یعنی ترکیبی از طرح ها و نقش های ایرانی و عربی (قاسم بگلو، ۱۳۸۵: ۵۰).

در این سکه ها، مسلمانان بدون اینکه تصاویر پادشاهان ساسانی و محل و تاریخ ضرب آنها را بردارند نام خود و کلمات شهادتین را می افزودند (نقشبندی، ۱۳۳۹: ۳۲). این درهم های عرب ساسانی در زمان خلفای راشدین و اوایل دولت اموی یعنی تا زمان حکومت عبدالملک بن مروان کاربرد داشتند (همان: ۱۶).

بر روی این نوع سکه ها نیم رخ خسرو پرویز با تاج مخصوص درون یک دایره و یک نیم دایره نقش شده است و سمت راست و چپ بیرون دایره ماه و ستاره و در زیر دایره نیز طرح ماه و ستاره با چند نقطه وجود دارد. روبه روی تصویر خسرو، نام حاکم به خط پهلوی و پشت تصویر نیز واژه ی پهلوی افزوت یعنی فزونی و برکت، و بر حاشیه ی سکه واژه ی عربی بسم الله، به خط کوفی ضرب شده است. بر پشت سکه و درون سه دایره ی تودرتو، آتشدان مقدس زرتشتی با نقش دو نفر در دو

سوی آن قرار دارد. در سمت راست و درون دایره‌ها نام ضربخانه و در سمت چپ آن تاریخ ضرب به پهلوی نوشته شده است (شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۷۴).

نقش تصویر بر سکه به دلیل منع شرعی که آن را نوعی بت پرستی می‌دانستند و نیز تصور حکام مبنی بر اینکه به واسطه‌ی تغییر ظاهر سکه، اعتبار آن از میان می‌رود باعث شد که مسلمانان پس از ورود به ایران، ضرب سکه‌های ایرانی را به همان سبک و سیاق پیشین ادامه دهند. آنها سکه‌های طلا را «عین» و سکه‌های نقره را «وَرَق» می‌نامیدند مسلمانان علاوه بر درهم‌های عرب‌ساسانی با دینارهای رومی نیز همان کار را کردند و دیناری شکل گرفت به نام عرب بیزانسی. این سکه‌ها نیز پس از فتح سوریه و فلسطین و در زمان عمر ضرب شده‌اند با ترکیبی از نقش اصلی سکه‌های امپراتوری بیزانس و نوشته‌های اسلامی به خط کوفی که معمولاً بدون نام و تاریخ بودند (شمس اشراق، ۱۳۶۹: ۱۲۷). بر روی سکه‌های بیزانسی نقش مسیح یا مقدسان مسیحی ضرب شده بود (همان: ۱۰).

از آنجایی که سکه‌های ضرب شده در زمان خلفای راشدین، منقوش به نقوش کسروی و هرقلی بودند و به شکل مسکوکات ساسانی و رومی ضرب می‌شدند، نزد تاریخ نویسان به عنوان دراهیم و دنانیر کسروی و قیصری شناخته شده‌اند. (مالک و دیگران، ۱۳۷۵، ۱۵۸)

باید اضافه نمود علاوه بر سکه‌های نقره عرب ساسانی، سکه‌های مسی و متنوعی در فارس و خوزستان کشف شده است شاید این ادعا ممکن باشد که نبود حکومت مرکزی و یکپارچه در مناطق مختلف علت این تنوع بوده است. در اوضاع نابسامان آن دوران فرماندهان محلی امکان تشکیل حکومت‌های مستقل یافتند. این حاکمان محلی خود را موظف به پیروی از سکه‌های عرب ساسانی نمی‌دانستند و برای مشروعیت بخشیدن به کار خود سکه‌های مسی ضرب می‌کردند آنچه مسلم است سکه‌های مسی بر خلاف سکه‌های نقره برای گردش در تمام کشور نبوده است. (فکری پور، شریفیان: ۱۳۹۹، ۹۸)

در حکومت امویان و خصوصاً دوره معاویه انواع بدعت‌ها و انحرافات که دیگر خلفای امویه از آن پیروی کردند، پایه‌ریزی شد و کم‌کم دیوان‌های عریض و طویلی برای ثروت‌های بی‌کرانی که به دست می‌آمد دایر گشت. یکی از خصوصیات دستگاه امویان این بود که خزانه‌ی دولت، جزء دارایی مردم

محسوب نمی‌شد و در واقع، خاص خلیفه و زیر نظر مستقیم او بود و او با دستی باز، از آن بذل و بخشش می‌کرد. (امیرعلی، ۱۳۵۹: ۱۹۲)

معاویه پس از آن که آرامش را در قلمرو خود برقرار کرد، به دستگاه مالی توجه خاصی نشان داد و درصدد تقویت بنیه مالی خود برآمد و به پیروی از سلاطین گذشته در راه افزایش در آمد، گام برداشت و برخلاف روش پیامبر اسلام (ص) و خلفای راشدین، همت خود را صرف امور دنیوی نمود (زیدان، ۱۳۸۹، ج ۴: ۶۹۳)

اقدامات عبدالملک بن مروان در مورد ضرب سکه شامل: ضرب سکه‌ی مستقل اسلامی همزمان با جنبش تعریب، انتشار سکه‌های ضرب شده در سطح وسیع، برخورد جدی با متقلبان سکه، تاسیس ضربخانه در شهرها، دریافت مالیات ضرب سکه و نوشتن آیات قرآنی و اسم رسول خدا بر روی سکه‌ها بود (فرامرزنسب و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴۰). در زمان ولید بن عبدالملک و سلیمان بن عبدالملک و عمر بن عبدالعزیز ضرب سکه به همان شیوه بود. در دوره ولید بن یزید، یوسف بن عمر وقتی که بعد از خالد والی عراق شد اقدام به ضرب سکه کرد و در کارش بسیار سختگیری کرد. سکه‌های ضرب شده توسط او سکه‌های یوسفی نامیده می‌شود (فرامرزنسب و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۸).

والی یزید بن عبدالملک در عراق شخصی بنام عمر بن هبیره بود. این هبیره در زمان ولایت خود در عراق بهترین و خالصترین سکه‌های اموی را ضرب نمود و درهم‌های نیکویی ضرب کرد و در ضرب این درهم‌ها تلاش فراوانی نمود. وزن سکه‌ها شش دانگ بود. سکه‌های ضرب شده توسط ابن هبیره، به هبیری معروف می‌باشد (فرامرزنسب و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۸).

عمر بن عبدالعزیز بود همه‌ی امویان را مجبور به بازگرداندن حقوق ناحق خود کرد و ابتدا نیز از خود شروع کرد و تمامی املاک موروثی خود را و جواهرات همسرش را به بیت المال برگرداند (یعقوبی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۲۶۹).

اقدامات او البته کاهش درآمد دولت را در پی داشت اما او با حذف هزینه‌های اضافی آن را متعادل کرد. او در پی مداراهای خود کسری عیار پول‌ها را نیز بخشید چراکه درهم و دینار مورد استعمال آن دوره عیارهای مختلفی داشت و برخی از مردم مالیات خود را با سکه‌های کم‌عیارتر می‌دادند که در زمان مروان و اصلاحات پولی او این اختلاف عیار مسکوکات حل شد اما حجاج بن یوسف کسری‌های قبل را مطالبه کرده بود (اجتهادی، ۱۳۶۳: ۱۴۳).

هشام بن عبدالملک نیز که خالد بن عبدالله قسری را والی عراق کرد، دستور هفت دانگ کردن وزن درهم‌ها را داد و ضربخانه‌های همگی شهرها جز ضربخانه‌ی هر واسط را برچید و درهم تنها در این شهر ضرب شد. خالد در کارش دقت و توجه بسیار زیادی داشت که دقتش از این‌هویه هم بیشتر بود. او در سال ۱۰۶ قمری وزن درهم‌ها را در هفت دانگ تثبیت کرد. سکه‌های ضرب‌شده توسط او، خالدی نامیده می‌شود (فرامرزنسب و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۸). و بعد از آن‌که یوسف بن عمر ثقفی به جای او نشست دوباره وزن درهم به شش دانگ تغییر کرد و تنها در شهر واسط ضرب می‌شد تا بعد از حکومت ولید بن یزید (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۱۵۵).

امویان علاوه بر ضرب سکه توسط خلفا به حاکمان محلی نیز اجازه ضرب سکه می‌دادند و در مقابل آن مالیات می‌گرفتند. در زمان حجاج بن یوسف کارگزاران خراسان نیز ضربخانه برپا کردند و در مقابل آن مالیات می‌دادند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۶۵۲).

نتیجه‌گیری :

بدون شک زیربنای ایجاد نظامات مالی، اجتماعی و سیاسی در هر منطقه‌ای تشکیل حکومت است. در دوره‌ای که اسلام در جزیره العرب ظهور کرد دو تمدن آن زمان یعنی ایران و روم دارای نظامات مالی و سیاسی مدون و قاعده مند بودند و منطقه جزیره العرب که فاقد حکومت مرکزی بود از داشتن نظام مالی و اقتصادی بی بهره بود و اقتصاد آن محدود به داد و ستد قبائل با یکدیگر و گاه با کشورهای همسایه بود. قبائل تجارت خود را بصورت پایاپای انجام می‌دادند و البته استفاده از سکه‌های ایرانی و رومی نیز در معاملات آنها وجود داشت. در عصر فتوحات این نظام مالی ساده با نظام مالی پیچیده و نظام مند ایران رویرو شد. خلیفه دوم با آگاهی از عدم شناخت اعراب نسبت به امور مالی دستور به اقتباس از نظام مالی ایران داد. در نظام مالی ایران سکه‌ها نقش اساسی در داد و ستد

داشتند. ضربخانه های ایران که از دوره هخامنشی فعال بودند اینک به دست اعراب مسلمان افتاده بودند. اعراب مسلمان با تغییر اندک در حاشیه سکه های اصیل ساسانی سکه هایی را به نام عرب ساسانی ضرب کردند و البته این تغییر صرفاً مختص سکه های شرق خلافت اسلامی نبود بلکه در مناطق مفتوحه روم نیز اینکار انجام شد و سکه های عرب بیزانسی ضرب شد. گرچه برخی مورخان از ضرب سکه مستقل اسلامی در زمان حکومت علی (ع) و همچنین معاویه خبر می دهند اما آنچه تحقیقات ثابت می کند آن است که اعراب تا سال ۷۷ سکه مستقل نداشته اند و از همان سکه های عرب ساسانی و عرب بیزانسی استفاده می کردند و در سال ۷۷ عبدالملک بن مروان نخستین سکه مستقل اسلامی را ضرب می کند.

منابع

- ۱- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۳). تاریخ ابن خلدون، ترجمه ی عبدالمحمد آیتی، تهران: موسسه ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۲- ابن طقطقی، (۱۳۸۴) محمد بن علی بن طباطبای، تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳- ابن ابی شیبه، ابوبکر (۱۴۰۹) المصنف فی الاحادیث والآثار، الرياض: المكتبة الرشد
- ۴- اجتهادی، ابوالقاسم (۱۳۶۳). بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دولت اموی، تهران: سروش.
- ۵- آلتهایم، فرانتس؛ استیل، روت؛ گوبل، روبرت (۱۳۸۲) تاریخ اقتصاد دولت ساسانی، ترجمه ی هوشنگ طاهری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- ۶- امیرعلی، (۱۳۵۹). تاریخ عرب و اسلام، ترجمه ی محمود فخرداعی، تهران: گنجینه.
- ۷- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۳۷) فتوح البلدان، ترجمه محمد متوکل، تهران: نقره
- ۸- پیرنیا، حسن، (۱۳۸۵). تاریخ ایران قبل از اسلام، تهران، نشر نامک.
- ۹- جعفریان، رسول (۱۳۶۸). تاریخ سیاسی اسلام، قم: دلیل ما.

- ۱۰- حسینی مازندرانی، سیدموسی (۱۳۸۲). العقد المنیر فی تحقیق ما یتعلق بالدرهم و الدنانیر، تهران، مروی.
- ۱۱- زیدان، جرجی (۱۳۸۹). تاریخ تمدن اسلام، ترجمه‌ی علی جواهرکلام، تهران: امیرکبیر.
- ۱۲- سرفراز، علی اکبر؛ فیروزمندی، بهمن (۱۳۹۱). باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی، تهران: مارلیک.
- ۱۳- شمس اشراق، عبدالرزاق (۱۳۶۹). نخستین سکه‌های امپراتوری اسلام، اصفهان: دفتر خدمات فرهنگی استاک.
- ۱۴- فهمی محمد، عبدالرحمن (۱۹۶۵م) فجر السکه العربیه، مصر: دارالکتب
- ۱۵- فکری پور، کتایون. شریفیان، فریبا (۱۳۹۹) تحلیل تاریخی سه سکه عرب ساسانی بیشاپور، فصل نامه پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان، شماره ۱
- ۱۶- قاسم بگلو، مرتضی (۱۳۸۵). سکه‌های سیراف، تهران: موسسه‌ی مطالعات بوشهر.
- ۱۷- کتانی، عبدالحی (بی تا)، نظام الحکومه النبویه، بیروت: دارالارقم بن ابی الارقم
- ۱۸- گیرشمن، رمان (۱۳۷۲). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه‌ی محمد بهفروزی، تهران: نشر جام.
- ۱۹- گیزلن، ریکا (۱۳۸۱). سکه‌ی مسی عرب، ساسانی، ترجمه‌ی سیروس نصرالله‌زاده، تهران: کتاب ماه.
- ۲۰- لوکونین، ولادیمیر (۱۳۶۵). تمدن ایران ساسانی، ترجمه‌ی عنایت‌الله رضا، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- ۲۱- مالک، محمدرضا (۱۳۷۵). پول و نظام‌های پولی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۲۲- ماوردی، علی بن محمد (۱۳۸۳). آیین حکمرانی، ترجمه‌ی حسین صابری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۳- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۵) تاریخ و فرهنگ ایران در دوره انتقال از ساسانی به اسلامی، تهران: توس
- ۲۴- نقشبندی، محمود (۱۳۶۹). درهم‌های عرب ساسانی، ترجمه‌ی امیرشاهد، اصفهان: فیروز.
- ۲۵- فرامرزنسب، رضا؛ رحیمی، کاظم؛ احمدی، زهرا؛ عابدی، عباس (۱۳۹۸). تحلیلی بر ضرب سکه‌ی مستقل اسلامی در عصر امویان، تحقیقات جدید در علوم انسانی، شماره‌ی ۵۰.
- ۲۶- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۴). تاریخ یعقوبی، ترجمه‌ی محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.